

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ Г. ХРИСТОВОЇ «ПОЗИТИВНІ ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ У СФЕРІ ПРАВ ЛЮДИНИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ»¹

Упродовж історії розвитку людства вплив прав людини на всі явища та фактори суспільної дійсності був суттєвим; вони визначали сутність, зміст права, його цінність та процес функціонування. Виникло навіть поняття «етика прав людини» для обґрунтування загального статусу прав людини і вказівки на те, що ними має керуватися у своїх вчинках кожна людина. В умовах гуманізації національного й міжнародного права «людський вимір» стає головним критерієм оцінки внутрішньої та зовнішньої політики держав, покладаючи на держави дедалі більше зобов'язань як негативного, так і позитивного характеру. За даних умов монографія Г. Христової «Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики» є своєчасним і ґрунтовним відгуком на новітні виклики у сфері прав людини, що постали перед світовою спільнотою на початку ХХІ століття.

У рецензованій монографії на підставі новітніх підходів до розуміння прав людини визначено типи й особливості зобов'язань держави у сфері прав людини, проаналізовано зміст, обсяг та межі позитивних зобов'язань з урахуванням свободи розсуду держави та принципу пропорційності, а також охарактеризовано національні правові рамки їх виконання. Авторкою представлено систематизований виклад позитивних зобов'язань держави стосовно основоположних прав і свобод у світлі сталої практики Європейського суду з прав людини й узагальнено відповідні європейські стандарти таких зобов'язань. З огляду на сучасні виклики розглянуто підходи до позитивних зобов'язань держави в особливих умовах й запропоновано типологію таких зобов'язань у ситуаціях збройного конфлікту, тимчасової окупації та внутрішнього переміщення.

Значущість монографії Г. Христової полягає, перш за все, у тому, що в ній розкрито одну з сутнісних ознак сучасного етапу розвитку концепції прав людини – важливість активної й добросовісної поведінки держави щодо захисту і забезпечення прав людини.

* Віталій Олександрович Серьогін, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного і муніципального права, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.

Vitalii Serohin, Doctor of Legal Sciences, Professor at the Department of Constitutional and Municipal Law, V. N. Karazin Kharkiv National University.

e-mail: 4. v. a. seryogin@karazin.ua

¹ Ганна Христова, *Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики* (Харків: Право, 2018). Ganna Khrystova, *Positive Human Rights Obligations of the State: Current Challenges* (Kharkiv: Pravo, 2018) (in Ukrainian).

Загалом рецензована монографія являє собою цілісне і професійно оформлене дослідження широкого кола взаємопов'язаних наукових проблем щодо концептуалізації позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини в умовах мирного часу та суспільної небезпеки, з урахуванням принципів і підходів Європейської конвенції прав людини як конституційного інструменту європейського публічного порядку.

Передусім слід відзначити вдалу спробу авторки окреслити обсяг та межі розуміння засадничих категорій дослідження («права людини», «право прав людини», «зобов'язання держави у сфері прав людини» тощо) і запропонувати їх типологію, що має методологічне значення в контексті представленої праці. До надважливих висновків роботи у цьому аспекті належать твердження про уніфікацію підходів до розуміння прав людини та відповідних зобов'язань держави (з урахуванням окремих неминучих елементів фрагментарності), адже в протилежному випадку це загрожувало б стабільності та передбачуваності різних систем захисту прав людини, призводило до їх дисбалансу.

Так, авторкою послідовно доведено, що, виходячи з їх основних принципів та властивостей, сучасне право прав людини прагне єдності міжнародних прав людини та основоположних прав, захищених конституціями й конкретизованих на рівні національного законодавства. Адже всі права людини та основоположні свободи, незалежно від засобів їх інституціоналізації та інструментів захисту на міжнародному чи національному рівнях, мають мати єдиний (або принаймні близький) зміст та є неподільними, взаємопов'язаними та взаємозалежними.

У рецензованій монографії переконливо продемонстровано, що сформовані в різних системах правозахисту (оонівській, європейській, міжамериканській) зобов'язання держави за «трирівневою» типологією поважати, захищати й забезпечувати права людини не суперечать сучасним уявленням про дихотомію негативних і позитивних зобов'язань, зобов'язання дії й результату, а також про зобов'язання належної сумлінності (належної уваги). Авторкою справедливо стверджується, що узгоджене розуміння різних типів зобов'язань держави у сфері прав людини має принципово важливе значення для вдосконалення механізму їх реалізації, адже держави мають гарантувати права людини у межах національної правової системи відповідно до своїх міжнародних зобов'язань.

Заслуговує на беззастережну підтримку теза авторки про те, що обов'язок держав вживати заходів (законодавчих, судових, адміністративних, освітніх та ін.) для забезпечення особам можливостей задовольняти основні потреби, гарантовані правом прав людини, що не можуть бути задоволені їх особистими зусиллями, стосується не тільки економічних, соціальних та культурних прав, але й громадянських та політичних. Фактично це означає, що системний характер мають не тільки основні права людини, але й кореспондуючі їм обов'язки держави, що має позначатися на її політиці.

На особливу увагу заслуговує ключовий висновок про те, що позитивні зобов'язання також можуть бути «наслідком негативного права». Авторкою обґрунтовується, що

виключно негативний підхід до гарантування прав людини не може забезпечити їх реального й ефективного захисту, оскільки поведінка приватних осіб може загрожувати правам людини так само, як і діяльність (бездіяльність) органів, що наділені публічною владою. Відповідно держава має вживати всіх належних та можливих заходів для попередження зазіхань і захисту від порушень усіх категорій прав людини також з боку приватних осіб. Як наголошується, цінність такого підходу не у тому, щоб принципово замінити собою поділ прав на негативні та позитивні, а у тому, щоб жодний теоретик не міг би наполягати, що «конкретна реальність реалізації певного права» настільки проста, що може бути зведена лише до негативних чи позитивних зобов'язань.

Такий підхід зміщує акценти у розумінні позитивних зобов'язань від суто «забезпечувальної» діяльності держави стосовно соціально-економічних прав, у бік «захисного обов'язку держави» від можливих порушень усіх груп прав людини як з боку держави в особі органів публічної влади, так і з боку приватних осіб. Це дозволяє пересмислити роль держави, адже позитивні зобов'язання стосуються держави як гаранта, «надійного партнера» у захисті від зазіхань на права людини та їх відновленні, на відміну від розуміння держави як «потенційного порушника» прав людини, що має негативні зобов'язання, тобто зобов'язання утримуватися від втручання, або «всевадного покровителя» в умовах державного протекціонізму.

Г. Христова цілком слушно звертає увагу на маловідому у вітчизняній юриспруденції концепцію зобов'язань «належної сумлінності» (або «належної уваги» чи «належної обачності») (англ. «due diligence obligations»), яка вимагає від держави застосування всіх можливих заходів для попередження порушень тих чи інших прав людини, захисту від таких порушень, покарання за них та належної компенсації постраждалим. Важливо, щоб ця концепція отримувала дедалі більше відображення в національному законодавстві та політико-правовій практиці України.

Досить продуктивним виявився проведений авторкою аналіз досвіду врахування Європейської конвенції та доктрини прав людини у конституційній юриспруденції України з урахуванням принципу дружнього ставлення до міжнародного права у тлумаченні Конституційного Суду України, що має узгоджуватися з практикою ЄСПЛ. Цілком обґрунтованою є теза авторки про те, що запроваджена в Україні модель «нормативної» конституційної скарги не стане національним «фільтром» для всіх справ перед спрямуванням індивідуальних заяв до ЄСПЛ, оскільки на практиці порушення прав людини частіше спричинені не «технічно правильним застосуванням» неконституційного закону, який може бути оскаржено через цей вид скарги, а є результатом неконституційного індивідуального акта, який можливо, але не обов'язково, прийнятий на підставі закону, що відповідає Конституції. Заслуговує на підтримку пропозиція авторки щодо забезпечення можливості визнання неконституційності закону через наявність у ньому законодавчої прогалини всупереч вимогам Конституції, що призвело до порушення прав людини через невиконання позитивних зобов'язань (принаймні у випадках, коли мінімальний обсяг відповідних зобов'язань чітко визнаний у сталій

практиці ЄСПЛ, інших міжнародних юрисдикційних органів з прав людини або національній конституційній юриспруденції).

Розкриваючи основні елементи доктрини позитивних зобов'язань держави у сфері прав людини, Г. Христова слушно пропонує розрізнати так звані «горизонтальні» й «соціальні» позитивні зобов'язання. Перші стосуються захисту прав людини між приватними особами, а другі відтворюють функцію, на виконання якої спрямовані такі зобов'язання, а саме забезпечення «ефективного користування правами людини у соціальній дійсності» задля реалізації повної автономії та свободи особи. Авторка підкреслює, що вказані групи позитивних засобів можуть бути *юридичними* (напр., законодавче закріплення прав людини, встановлення юридичних вимог для здійснення певного роду діяльності або нормативна регламентація поведінки певних категорій осіб), чи *практичними* (зокрема, обов'язок держави вжити всіх практичних заходів для запобігання вбивству чи нанесенню тілесних ушкоджень особам, які перебувають під вартою, або запобігти самогубству засуджених). Крім того, авторкою виокремлено *матеріальні* («*субстантивні*») позитивні зобов'язання, які передбачають забезпечення основних засобів, необхідних для повного володіння й користування гарантованими правами людини, та *процедурні* (напр., проведення ефективного, оперативного й невідкладного розслідування випадків порушення прав людини незалежними компетентними особами).

Не лише академічна, а й істотна практична, інструментальна цінність дослідження визначається представленим у монографії широким узагальненням та систематизацією позитивних зобов'язань держави щодо окремих прав і свобод з урахуванням практики ЄСПЛ (права на життя, заборони катування, рабства і примусової праці, права на свободу та особисту недоторканність, на справедливий суд, на повагу до приватного і сімейного життя, свободи думки, совісті і релігії, вираження поглядів, зібрань та об'єднання, права безперешкодно володіти своїм майном, права на вільні вибори, на освіту, заборони дискримінації). Викладені у монографії положення, які розкривають детальний зміст відповідних обов'язків держави, покликані сприяти вдосконаленню національного судового захисту прав людини, включно з конституційним правосуддям, через застосування практики ЄСПЛ як джерела права, а також спрямуванню щоденної діяльності адміністративних і правоохоронних органів України у бік виконання позитивних зобов'язань держави.

Нарешті, досить сміливою, але разом із тим успішною видається спроба Г. Христової продемонструвати застосовність конструкції позитивних зобов'язань держави до ситуації збройного конфлікту, тимчасової окупації та вимушеного внутрішнього переміщення. Відповідна проблематика вимагала від авторки скрупульозного загальнотеоретичного осмислення, передовсім у контексті функціонування національних правових систем в особливих умовах. Це, зокрема, стосується питань відступу держави від зобов'язань у сфері прав людини під час суспільної небезпеки, екстратериторіальної дії права прав людини, відповідних зобов'язань окупаційної держави та держави, постраждалої від збройного конфлікту, та ін. У підсумку авторці вдалося довести, що підходи (стандарти),

які визначають наявність позитивних зобов'язань, їх обсяг і характер, а також використовуються для оцінки їх виконання з боку держави, є ідентичними в умовах мирного часу та в ситуації суспільної небезпеки, що загрожує життю нації.

Загалом слід відзначити, що монографія Г. Христової «Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики» відзначається високим науково-методологічним рівнем виконання, вмільм використанням сучасного науково-методологічного арсеналу, виваженістю й обґрунтованістю висновків, високою правовою культурою теоретичних побудов. Переважна більшість висновків авторки являють собою суттєве прирощення наукового знання у сфері теоретичної юриспруденції та можуть бути успішно використані на практиці. Специфіка предмета дослідження вимагала від авторки глибоких знань не тільки з загальної теорії держави і права, але й з міжнародного права, а також конституційного, цивільного і низки інших галузей національної системи права, і вона такі знання яскраво виявила, успішно вирішивши всі поставлені перед нею наукові завдання. Рецензована монографія, без сумніву, буде корисною як фахівцям у галузі загальної теорії права, прав людини, конституціоналізму, так і широкму колу громадськості, усім, хто цікавиться проблематикою прав людини в умовах мирного часу й суспільної небезпеки.

© В. Серьогін, 2019

Віталій Серьогін. Рецензія на монографію Г. Христової «Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики»

Анотація. Аналіз змісту монографії Ганни Христової «Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини: сучасні виклики» як своєчасного й ґрунтового відгуку на новітні виклики у сфері прав людини, що постали перед світовою спільнотою на початку ХХІ століття.

Віталій Серегін. Рецензия на монографию А. Христовой «Позитивные обязательства государства в сфере прав человека: современные вызовы»

Аннотация. Анализ содержания монографии Анны Христовой «Позитивные обязательства государства в сфере прав человека: современные вызовы» как своевременного и глубокого отклика на новейшие вызовы в сфере прав человека, стоящие перед мировым сообществом в начале ХХІ века.

Vitalii Serohin. A Review of Monograph by G. Khrystova «Positive Human Rights Obligations of the State: Current Challenges»

Abstract. Review of the book by Ganna Khrystova «Positive Human Rights Obligations of the State: Current Challenges» (in Ukrainian) as a timely and thorough response to the resent human rights challenges facing the world at the beginning of the 21st century.

Одержано / Received 15.11.2019